

بیروت، الرسالة، ۱۴۱۳ق؛ شذرات الذهب: عبدالحی بن العماد (م. ۱۰۸۹ق.)، بیروت، دار ابن کثیر، ۱۹۸۶م؛ طبقات المحدثین باصبهان: عبدالله بن حبان (م. ۳۶۹ق.)، به کوشش عبدالغفور، بیروت، الرسالة، ۱۴۱۲ق؛ الکامل فی التاریخ: ابن اثیر علی بن محمد الجزری (م. ۶۳۰ق.)، بیروت، دار صادر، ۱۳۸۵ق؛ کشف الظنون: حاجی خلیفه (م. ۱۰۶۷ق.)، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۳ق؛ معجم ما الف عن مکه: عبدالعزیز السنیدی، ریاض، مکتبه الملک فهد، ۱۴۲۰ق؛ المنتظم: ابن جوزی (م. ۵۹۷ق.)، به کوشش محمد عبدالقادر و مصطفی عبدالقادر، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۹۹۲م.

ابراهیم احمدیان

اخبار مکه ازرقی: کتابی کهن در

تاریخ محلی مکه، نگاشته محمد بن عبدالله بن احمد بن محمد غسانی مشهور به ابوالولید ازرقی مکی

کتابشناسان، شرح حال نگاران و سیره نویسان با نام‌هایی گوناگون از این کتاب یاد کرده‌اند؛ همچون: اخبار مکه^۷، فضائل مکه^۸، تاریخ ازرقی^۹، اخبار مکه المشرفه، کتاب فضائل الکعبه^{۱۰}، کتاب مکه و اخبارها و جبالها و

۷. الانساب، ج ۱، ص ۱۲۲؛ العقد الثمین، ج ۲، ص ۴۹.

۸. السیره النبویه، ج ۱، ص ۶۰؛ البدایة و النهایه، ج ۲، ص ۲۳۵.

۹. تاج العروس، ج ۴، ص ۲۹۷.

۱۰. تاریخ التراث العربی، مج ۱، ج ۱، ص ۲۰۳.

با آن چه بدعت می‌شمرد، ستیز می‌کرد و در این راه از کسی باک نداشت.^۱ وی سرانجام به سال ۴۷۰ق. در اصفهان درگذشت و جمعیتی بسیار در تشییع جنازه او شرکت جستند.^۲ آثاری گوناگون را به ابن منده نسبت داده‌اند که برخی از آن‌ها اکنون در دست نیستند؛ مانند تاریخ اصبهان^۳ و اخبار مکه. کتاب اخیر گویا از آثار تاریخ محلی مکه بوده که گم شده و جز اشاره کوتاه سخاوی، از آن آگاهی در دست نیست.^۴ در پی سخاوی، سنیدی نیز از این کتاب یاد کرده است.^۵ منابع دیگری که به شرح حال و آثار عبدالرحمن بن منده، حافظ و محدث اصفهانی، پرداخته‌اند، از این اثر یاد نکرده‌اند.^۶

◀ منابع

الاعلان بالتویخ: شمس الدین السخاوی (م. ۹۰۲ق.)، به کوشش فرانس روزنتال، بیروت، دار الکتب العلمیه؛ تذکره الحفاظ: الذهبی (م. ۷۴۸ق.)، بیروت، دار احیاء التراث العربی؛ دائرة المعارف بزرگ اسلامی: زیر نظر بجنوردی، تهران، مرکز دائرة المعارف بزرگ، ۱۳۷۲ش؛ سیر اعلام النبلاء: الذهبی (م. ۷۴۸ق.)، به کوشش گروهی از محققان،

۱. المنتظم، ج ۱۶، ص ۱۹۴.

۲. المنتظم، ج ۱۶، ص ۱۹۴؛ سیر اعلام النبلاء، ج ۱۸، ص ۳۵۴.

۳. الکامل، ج ۱۰، ص ۱۰۸.

۴. الاعلان بالتویخ، ص ۲۸۲.

۵. معجم ما الف عن مکه، ص ۵۸.

۶. نک: سیر اعلام النبلاء، ج ۱۸، ص ۳۴۹-۳۵۵؛ کشف الظنون،

ج ۲، ص ۱۶۷۱-۱۶۷۲.

اودیتها^۱ و اخبار مکه و ما جاء فیها من الآثار که نام نسخه چاپ شده آن است.

نویسنده کتاب، از محدثان، تاریخ‌نگاران و سیره‌نویسان شافعی سده سوم ق. و پدر بزرگش، احمد بن محمد ازرقی (به احتمال م. ۲۲۲/۲۱۷ ق.)^۲ از محدثان ثقة اهل سنت بود^۳ و گفته‌اند نخستین دانشوری بود که درباره مکه دانستنی‌هایی گرد آورد.^۴ نسب احمد بن محمد، در آغاز نخستین گزارش اخبار مکه به ابوشیمر غسانی ازرقی می‌رسد.^۵ احمد بن محمد از داود بن عبدالرحمن، سفیان بن عیینه، مالک بن انس و فضیل بن عیاض و کسانی همچون امام شافعی روایت کرده است.^۶ محدثان سرشناس اهل سنت، همانند بخاری و ابوجعفر ترمذی، از او روایت کرده‌اند.^۷ ابوالولید ازرقی نزد شیوخ مکه مانند پدر بزرگش و محمد بن یحیی بن ابوعمر عدنی (م. ۲۴۳ ق.) که او نیز نزد اهل سنت موثق است^۸، حدیث شنیده و کسانی

همچون اسحاق بن احمد خزاعی، محمد بن نافع خزاعی و ابراهیم بن عبدالصمد هاشمی از او روایت کرده‌اند.^۹ تاریخ دقیق تولد او معلوم نیست و در این زمینه سخنان گوناگون گفته‌اند. درباره تاریخ وفات او نیز سخن‌هایی گفته‌اند که با یکدیگر همخوانی ندارند.^{۱۰} به احتمال قوی، وی در حدود نیمه سده سوم ق. در گذشته است. (نک: اخبار مکه، ج ۱، ص ۱۲-۱۳، «مقدمه»)^{۱۱} شرح حال‌نامه‌های متقدم، زندگی‌نامه و آثار او را نیاورده‌اند و تنها متأخران به او پرداخته‌اند. از این رو، زندگی و شرح حال او چندان شناخته نیست. تنها اثری که از او بر جای مانده، همین کتاب است.

◀ **اهمیت کتاب:** اخبار مکه کهن‌ترین کتاب موجود درباره مکه و در شمار منابع اصلی بسیاری از آثار تاریخی در این موضوع است. منابع شیعه^{۱۲} و سنی^{۱۳} از این اثر گزارش کرده‌اند. ویژگی‌هایی مانند مکی بودن نویسنده و پدران او، آگاهی نزدیک و گسترده‌اش درباره

۱. الفهرست، ص ۱۲۴-۱۲۵.

۲. العقد الثمین، ج ۳، ص ۱۷۶-۱۷۷؛ تهذیب التهذیب، ج ۱، ص ۶۸-۶۹.

۳. الجرح و التعديل، ج ۲، ص ۷۰؛ التعديل و التجريح، ج ۱، ص ۲۹۷؛ تهذیب الکمال، ج ۱، ص ۴۸۰-۴۸۱.

۴. تاریخ الادب العربی، ج ۳، ص ۲۲.

۵. نک: اخبار مکه، ازرقی، ج ۱، ص ۳۱-۳۲؛ الانساب، ج ۱، ص ۱۲۲؛ الفهرست، ص ۱۲۴.

۶. تهذیب الکمال، ج ۱، ص ۴۸۰-۴۸۱.

۷. نک: التعديل و التجريح، ج ۱، ص ۲۹۷؛ الثقات، ج ۹، ص ۹۸؛ تهذیب الکمال، ج ۱، ص ۴۸۰-۴۸۱.

۸. نک: سیر اعلام النبلاء، ج ۱۲، ص ۹۶-۹۸.

۹. الانساب، ج ۱، ص ۱۲۲؛ العقد الثمین، ج ۲، ص ۴۹؛ اخبار مکه،

ازرقی، ج ۱، ص ۱۶؛ «مقدمه».

۱۰. نک: الانساب، ج ۱، ص ۱۲۲؛ کشف الظنون، ج ۱، ص ۳۰۶؛

الاعلام، ج ۶، ص ۲۲۲.

۱۱. نک: الاعلام، ج ۱، ص ۲۹۱.

۱۲. نک: من لا يحضره الفقيه، ج ۲، ص ۲۴۸؛ ذخيرة المعاد، ج ۳،

ص ۶۹۳؛ بحار الانوار، ج ۵۵، ص ۵۹؛ ج ۶۰، ص ۱۱۱؛ ج ۶۲،

ص ۸۹.

۱۳. نک: المحلی، ج ۸، ص ۱۰۴؛ شفاء الغرام، ج ۱، ص ۴۸، ۵۰، ۵۲؛

سبل السلام، ج ۲، ص ۲۰۶-۲۰۴.

باور است که ازرقی هنگام تألیف کتاب خویش، از آثار مکتوب این تاریخ‌نگاران در موضوع مکه که اینک در دسترس نیستند، سود جسته است؛ مانند/خبر مکه واقدی و /خبر مکه عثمان بن ساج.^۴ اگر این حدس درست باشد، اهمیت اخبار مکه ازرقی دو چندان می‌شود؛ زیرا تنها راه آگاهی از مطالب آن کتاب‌ها است.

برخی مؤلفان با کاهش و افزایش و تصرفاتی در کتاب/خبر مکه آثاری مستقل پدید آورده‌اند. از جمله آنان، سعدالله یا سعد الدین بن عمر اسفراینی مکی از دانشوران سده هشتم ق. است که کتاب *زبدة الاعمال و خلاصة الافعال* را همین گونه پدید آورده است.^۵ بخش نخست کتاب او از تلخیص /خبر مکه تألیف یافته است. اسفراینی مباحث تاریخی کتاب ازرقی را فرونهاد و بیشتر به مباحثی درباره فضیلت‌های حج و عمره و امور مربوط بدان پرداخته است. همچنین یحیی بن محمد کرمانی به سال ۸۲۱ق. اسناد/خبر مکه را حذف کرده و کتابی با نام *مختصر تاریخ مکه المشرفة* پدید آورده است. (نک: ص ۱۹) کتاب *تاریخ مکه المشرفة و المسجد الحرام و المدينة الشریفة و القبر الشریف*، نوشته ابن ضیاء مکی از دانشوران سده نهم ق. نیز ماجرای همانند کتاب کرمانی

موضوع، همراه بودن گزارش‌ها با اسناد، و اشتمال کتاب بر مسائل و موضوعات گوناگون تاریخی و جغرافیایی و فقهی و کلامی موجب شده است تا این اثر همواره مرجعی مهم برای آثار تاریخی و جغرافیایی به شمار آید.

ابوالولید ازرقی بیشتر روایت‌ها را، جز آن‌جا که خود نقل کرده، با سلسله اسناد راویان همراه ساخته و بسیاری از روایاتش از احمد بن محمد بن ولید است. فزونی این دسته از گزارش‌ها به حدی است که برخی گمان کرده‌اند این کتاب از احمد بن محمد ازرقی است و نواده‌اش ابوالولید بر آن مطالبی افزوده یا تنها ترتیب و تبویب کتاب از او است.^۱

کتاب ابوالولید ازرقی، سرمشق و دستمایه‌ای برای آثار مستقل دیگر بوده و برخی کتاب‌های بعد در موضوع مکه، حتی در ترتیب ابواب و موضوعات، از این اثر پیروی و کار ازرقی را کامل کردند.^۲ بسیاری از گزارش‌های این کتاب به عبدالله بن عباس (م. ۶۸ق.) و شاگردان او که آگاهی‌های تاریخی بسیار از مکه داشته‌اند و نیز ابن اسحاق (م. ۱۵۱ق.)، عثمان بن ساج (م. ۱۸۰ق.) و واقدی (م. ۲۰۷ق.) می‌رسد.^۳ سزگین بر این

۱. تاریخ التراث العربی، مج ۱، ج ۲، ص ۲۰۲-۲۰۳.

۲. نک: الاعلان بالتوبیخ، ص ۲۷۹-۲۸۱؛ تاریخ نوشته‌های

جغرافیایی در جهان اسلامی، ص ۱۳۲.

۳. تاریخ التراث العربی، مج ۱، ج ۲، ص ۲۰۲-۲۰۳.

۴. تاریخ التراث العربی، مج ۱، ج ۲، ص ۲۰۱، ۲۰۳.

۵. نک: الاعلان بالتوبیخ، ص ۲۸۱؛ هدیة العارفين، ج ۲، ص ۱۰۱.

دارد. عبدالملك بن احمد انصاری از فقیهان شافعی سده هشتم ق. / اخبار مکه ازرقی را به نظم در آورده است. (همان)^۱

کتاب اخبار مکه بر پایه معیارهای حدیث‌شناسی اهل سنت، مشتمل بر اسانید صحیح است. از این رو، در شمار کتاب‌های درسی طلاب علوم دینی مکه جای گرفته و در حلقه‌های درسی مسجدالحرام تدریس می‌شود.^۲

محمد بن اسحاق فاکهی (م. حدود ۲۷۹/۲۷۲ ق.) محدث و تاریخ‌نگار هم‌روزگار ازرقی نیز کتابی با عنوان اخبار مکه فی قدیم الدهر و حدیثه* نگاشته که کهن‌ترین اثر پس از کتاب ازرقی است. مباحث مشترک فراوانی میان دو کتاب یافت می‌شود؛ ولی او از ازرقی یاد نکرده است. فاکهی اهل مکه و سال‌ها پس از ازرقی زنده بوده و ازرقی و کتابش در روزگار او شهرت داشته‌اند. با این حال، فاکهی تنها از جد ازرقی، احمد بن محمد، یاد کرده و گزارش‌هایی را بدون واسطه نواده‌اش از او آورده است. (نک: ج ۱، ص ۳۲، ۳۶۰؛ ج ۳، ص ۲۸، ۳۲، ۲۷۷؛ ج ۴، ص ۱۲۷ — ۱۲۸)

ممکن است هر دو نویسنده از منبع یا منابعی مشترک سود برده باشند؛ ولی احتمال اقتباس فاکهی از ازرقی را نمی‌توان نادیده

گرفت.^۳ وستنفلد، نخستین مصحح کتاب، باور دارد که اخبار مکه فاکهی بیشتر برگرفته از این کتاب است؛ اگر چه فاکهی از ازرقی و کتاب او یاد نکرده است.^۴ پس از اخبار مکه ازرقی و فاکهی، مهم‌ترین اثر، شفاء الغرام بأخبار البلد الحرام* نوشته تقی الدین فاسی مکی (م. ۸۳۲ ق.) است که بسیاری از مطالب آن به گفته مؤلف، برگرفته از کتاب ازرقی است.^۵

◀ **محتوا:** در اخبار مکه نمایی از پیشینه مذهبی، اجتماعی، سیاسی، قضایی و معماری مردم مکه از آغاز تا روزگار زندگانی نویسنده آمده است. ازرقی از موضوعات بسیار سخن گفته که همه به گونه‌ای با کعبه پیوند دارند. آگاهی‌های ازرقی از مکان‌ها و اشیای مکه و کعبه بسیار دقیق و سودمندند. او ویژگی‌ها، حدود و مساحت جای‌های مقدس و متبرک مکه و اشیای مربوط به کعبه را با جزئیات مشخص کرده است. پاره‌ای از آگاهی‌های او مربوط به مکان‌هایی است که در آغاز اسلام رویدادهایی مهم در آن‌ها رخ داده و امروز از آن‌ها اثری نیست؛ زیرا دستخوش ویرانی‌های دهه‌های اخیر گشته‌اند؛ همچون خانه حضرت

۳. مجلة العرب، مج ۸، ج ۲۴، سال ۱۹۷۴ م، ص ۲۹۷، «محمد بن اسحاق فاکهی».

4. Die chroniken der stadtmekka, vol 2, p. XI.

۵. نک: شفاء الغرام، ج ۱، ص ۸.

۱. نک: الاعلام، ج ۴، ص ۱۵۶.

۲. التاريخ و المورخون، ص ۱۶.

خدیجه رضی الله عنها (ج ۲، ص ۱۹۹) منبع برخی گزارش‌های این اثر، دیده‌های خود او است. از محتوای این گزارش‌ها برمی‌آید که بسیار تلاش نموده و اندازه و مساحت برخی اشیاء و مکان‌ها را خود محاسبه کرده است. (نک: ج ۲، ص ۸۲-۸۱) ازرقی گزارش خویش را از هنگامی آغاز می‌کند که حضرت آدم علیه السلام به زمین هبوط می‌کند و خانه کعبه بنا می‌شود. او به مباحث و موضوعات فراوان درباره مکه می‌پردازد و رویدادهایی را که تا زمانه او بر آن سرزمین مقدس گذشته، یک به یک بازمی‌گوید. دو راوی کتاب، اسحاق بن احمد بن نافع خزاعی (م. ۳۰۸ ق.) و برادر زاده‌اش محمد بن نافع بن احمد بن نافع خزاعی (زنده به سال ۳۵۰ ق.) آگاهی‌های دوره خود را نیز بر آن افزوده‌اند. (نک: ج ۱، ص ۱۶-۱۷، «مقدمه»)

هر چند گزارش‌های کتاب مستند هستند، برخی در داستان‌ها و اسطوره‌های روزگار جاهلیت ریشه دارند؛ همانند قصه زنی از جنیان و فرزند او در مکه. (ج ۲، ص ۱۵-۱۶)

مطالب اخبار مکه ازرقی عنوان ندارند و عنوان‌های اثر از مصحح هستند که بدین وسیله کتاب را به فصل‌های کوتاه و بلند تقسیم کرده است. مهم‌ترین مباحث کتاب عبارتند از:

۱. کعبه پیش از آفرینش آسمان‌ها و زمین. برخی گزارش‌های این مبحث معنایی روشن

ندارند؛ از قبیل روی آب بودن کعبه مانند حباب ۴۰ سال پیش از آفرینش آسمان‌ها و زمین (ج ۱، ص ۳۱-۳۲). در ادامه، از این سرخط‌ها سخن رفته است: ساخت و سازهای کعبه به دست فرشتگان و حضرت آدم علیه السلام و فرزندانش، پیشینه سنت طواف و طواف فرشتگان و آدم علیه السلام، طوفان نوح علیه السلام و کعبه، بیت المعمور* و وجه تسمیه آن و این که مثال کعبه است در آسمان، بازسازی کعبه به دست ابراهیم علیه السلام و سکنا گزیدن هاجر و اسماعیل علیه السلام در سرزمین مکه، فرود آمدن جرهمیان در حرم، حج ابراهیم علیه السلام، تفسیر آیه مبارک ۲۶ حج/ ۲۲ و مقصود از «بیت» در این آیه و گفتار در این که آیا کعبه از بیت المقدس برتر است، فضیلت‌ها و برکت‌های شهر مکه، و دعای حضرت ابراهیم علیه السلام برای این شهر مقدس. (ج ۱، ص ۳۱-۸۰)

۲. پیشینه تولیت کعبه و کسانی که پس از اسماعیل علیه السلام و فرزندانش این منصب را بر عهده گرفتند، حجر و کسانی که در آن دفن شده‌اند، بازسازی کعبه پس از سیل به دست جرهمیان و پرده‌داری و فرجام آنان، پیشینه بت و بت‌پرستی در مکه و این که عمرو بن لُحی برای نخستین بار مردم را به بت‌پرستی فراخواند، سرپرستی خزاعه و اختلاف آن‌ها با جرهمیان، چگونگی سقایت و پذیرایی مکیان از حج‌گزاران و انحصار این منصب به

عبدمناف بن قصی و این که پس از او هاشم سقایت و پذیرایی از حاجیان و برادرش عبدشمس راهنمایی آنان را بر عهده گرفت و هاشم همه ساله در موسم حج، زائران را با آب و غذا پذیرایی می کرد و این سنت پایدار ماند و به فرزندان او تا رسول خدا ﷺ رسید و سپس خلفای راشدین و دیگران به آن پرداختند، پراکنده شدن نسل اسماعیل علیه السلام و بت پرستی و انحراف آنان، نخستین کسی که در کعبه بت نهاد، بت شکنی های پیامبر ﷺ، و گفتاری درباره بت های منات و لات و عزی و ذات انواط. (ج ۱، ص ۸۰-۱۳۱)

۳. سوء قصد پادشاهان یمن یا تبع به کعبه و نبرد خزاعه با آنان و این که یکی از آن پادشاهان از سوء قصد خویش پشیمان شد و به تلافی آن، بر کعبه پرده پوشاند و قربانی کرد و این نخستین پرده ای بود که بر کعبه افکندند، هجوم ابرهه به کعبه، چگونگی ساختمان کعبه و تغییر و تعمیر و بازسازی آن در روزگار جاهلیت. صحت برخی گزارش های این قسمت جای تردید دارد؛ از جمله کنار رفتن جامه پیامبر اکرم ﷺ هنگام تعمیر کعبه در روزگار پیش از اسلام و برآمدن بانگی از جهان غیب که: «محمد! عورت خویش پوشان.» (ج ۱، ص ۱۵۸) در ادامه، از این سرخطها سخن رفته است: اختلاف مکیان بر سر حمل و نصب

حجرالاسود و داوری پیامبر ﷺ و نصب سنگ به دست ایشان، آداب و رسوم حج در جاهلیت، احترام و اطعام حاجیان در آن روزگار و سخن قُصی بن کلاب خطاب به قریش در این زمینه. (ج ۱، ص ۱۳۲-۱۹۵)

۴. سنگباران کردن کعبه با منجنیق در دوران یزید بن معاویه و هجوم عبدالله بن زبیر و سوزاندن کعبه، شکسته شدن حجرالاسود و این سخن عبدالله بن عمرو عاص خطاب به قریش که «پس از پیامبران، فرزندش را کشتید و کعبه را آتش زدید.» (ج ۱، ص ۱۹۵-۱۹۷)، ویرانی کعبه به دست ابن زبیر به قصد نوسازی، روایت هایی از پیامبر ﷺ درباره مساحت واقعی کعبه و اوصاف درهای شرقی و غربی آن، ترمیم حجرالاسود به دست عبدالله بن زبیر، رخداد های دیگر درباره ساختمان کعبه پس از ابن زبیر، و سخنی درباره آویخته ها و لوح ها و نامه های درون کعبه و پوشش و عطر آن. (ج ۱، ص ۱۹۵-۲۶۵)

۵. ورود پیامبر اکرم ﷺ به کعبه پس از فتح مکه، سخنی درباره جای نماز گزاردن آن حضرت در کعبه، اذکاری برای هنگام نگرستن به کعبه، نام های کعبه و وجه آن ها، تفسیر آیه مبارکه ﴿وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِّلنَّاسِ وَأَمْنًا﴾ (بقره/۲، ۱۲۵) و ﴿جَعَلَ اللَّهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَامًا لِّلنَّاسِ﴾ (مائده/۵، ۹۷)، مساحت و اندازه بیرونی و درونی کعبه از آغاز تا سده

میانشان یک وجب فاصله بود، برخی احکام مسجدالحرام همانند حکم خوابیدن در آن، مساحت مسجد و دیوارهای آن، کسانی که تا روزگار مؤلف مسجد را توسعه دادند و مرمت کردند، شمار ستون‌ها و درهای مسجد، ویژگی‌ها و اندازه درها و ستون‌ها، طاق‌های مسجد و فاصله میان آن‌ها، آگاهی‌های دقیق از دیگر اجزای مسجدالحرام و دگرگونی‌های تاریخی آن‌ها. (ج ۲، ص ۶۲-۱۱۴)

۱۰. سنت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در حج و عمره و این که پیش از هر کار دیگر طواف می‌کرد، پاره‌ای از احکام فقهی حج و طواف و نماز، صفا و مروه و چگونگی سعی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله میان صفا و مروه، حدّ مسعی، فاصله حجرالاسود تا صفا و مروه، اندازه هفت دور طواف کعبه، نشانه‌های حرم و کسی که آن‌ها را نصب کرد، خطبه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله درباره حرمت مکه و این که نباید در آن خونی ریخته شود، چگونگی حرم شدن منطقه حرم، حدود حرم شریف، برخی احکام قضایی حرم مانند حکم قاتلی که به حرم درآید، تفسیر آیه ﴿وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا﴾ (آل عمران/۳، ۹۷)، شکار و کفاره آن در حرم. (ج ۲، ص ۱۱۴-۱۵۹)

۱۱. مُخَصَّب و حدود آن، جایی که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله هنگام فتح مکه در آن سکونت یافت و این که آن حضرت هرگاه به مکه می‌آمد، در خانه‌های مکه بیتوته نمی‌کرد و بالای مکه

سوم ق. و ویژگی‌های بسیاری از اشیای درون و برون آن از قبیل پله‌ها و میخ‌ها و سنگفرش کعبه. (ج ۱، ص ۲۶۵-۳۱۰)

۶. حجّرت اسماعیل علیه السلام و ویژگی‌های ظاهری و جایگاه معنوی آن و این که حجّرت جزء بیت است و در ساخت و سازهای بعد جدا گشته است و پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: اگر توانایی مالی می‌داشتیم، حجر را به ساختمان کعبه بازمی‌گرداندم؛ همچنین استحباب نماز و دعا زیر ناودان کعبه، مساحت حجر اسماعیل علیه السلام. (ج ۱، ص ۳۱۱-۳۱۹)

۷. حجرالاسود و فضیلت و بوسیدن آن از سوی پیامبر صلی الله علیه و آله و برخی صحابه، استحباب پایان یافتن طواف با استلام و دیگر مستحبات در این زمینه، رکن یمانی و فضیلت و ویژگی‌های آن، اندازه حجرالاسود، مُلتَزَم و نماز در فراروی کعبه. (ج ۱، ص ۳۱۹-۳۵۱)

۸. طواف کعبه و فضیلت و آداب و مستحبات و برخی احکام آن، مقام ابراهیم علیه السلام و فضیلت و ویژگی‌های معنوی و اندازه آن، فضیلت چاه زمزم و پدید آمدنش و لایروبی‌ها و عمق آن. (ج ۲، ص ۳-۶۲)

۹. مسجدالحرام و حدود آن و فضیلت نماز گزاردن در آن، پیشینه نماز جماعت در مسجدالحرام، نماز پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در مسجدالحرام و این که آن حضرت نماز می‌گزارد و مردم از برابرش می‌گذشتند و

خیمه می‌زد، برخی احکام فقهی حرم همانند کراهت کرایه دادن خانه‌های مکه و حکم خرید و فروش آن‌ها، سیل‌های مکه، جای فرود آمدن پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در منا، وجه تسمیه و حدود منا، مساحت و وصف دقیق مسجد منا، جمره و نخستین کسی که آن را رمی کرد، نخستین کسی که در منا بت گذاشت، احکام فقهی رمی جمره، چگونگی رمی جمره به دست پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، آگاهی‌های دقیق دیگر درباره منا و مکان‌های مرتبط با آن و نیز مشعر الحرام و عرفات. (ج ۲، ص ۱۵۹-۱۹۸)

۱۲. مکان‌های استجاب نماز در مکه همانند مسجد شجره و خانه حضرت خدیجه رضی الله عنها که او فرزندان پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله را در آن به دنیا آورد، وصف دقیق حدود و جای آن خانه، کوه حرا، غار ثور و پنهان شدن پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و ابوبکر در آن، بیعت تاریخی مردم یترب با پیامبر صلی الله علیه و آله در مسجد بیعت، قبرستان مکه و فضیلت‌های آن و برخی کسانی که در آنجا دفن شده‌اند. ازرقی بدین مناسبت سبب نزول برخی آیات را آورده است. او در این جا (ج ۲، ص ۱۹۸-۲۰۳) این روایت را گزارش می‌کند که پیامبر صلی الله علیه و آله در قبرستان مکه بر مزار مادر گرامی‌اش برای او آمرزش می‌طلبید و خدا نمی‌پذیرد و این آیه نازل می‌شود: ﴿مَا كَانَ لِلنَّبِيِّ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَنْ يَسْتَغْفِرُوا لِلْمُشْرِكِينَ وَلَوْ كَانُوا أُولِي قُرْبَىٰ...﴾ (توبه/۹، ۱۱۳) این گزارش

به لحاظ تاریخی مردود به نظر می‌رسد؛ زیرا حضرت آمنه رضی الله عنها در راه مدینه به مکه در گذشت و همان‌جا مدفون شد.^۱ نیز سوره توبه مدنی و از واپسین سوره‌های نازل شده بر پیامبر صلی الله علیه و آله است. در پایان این روایت، پیامبر صلی الله علیه و آله مسلمانان را به زیارت قبور سفارش می‌فرماید. (ج ۲، ص ۱۹۸-۲۲۳)

۱۳. چاه‌ها، چشمه‌سارها، نخلستان‌ها، محله‌ها و خانه‌های مکه، از جمله محله‌ها و خانه‌های بنی‌هاشم و خانه‌ای که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در آن زاده شد، مکان‌های پیرامون مکه از کوه و وادی و گردنه و جز آن. (ج ۲، ص ۲۲۳-۳۰۲)

◀ **چاپ‌ها:** فردینال وستنفلد (H.F. Wustenfled) پژوهشگر آلمانی (۱۸۰۸-۱۸۹۸/۱۸۹۹ م.) کتاب *اخبار مکه* را نخستین بار با استفاده از سه نسخه خطی تصحیح و در مجموعه‌ای ویژه تاریخ مکه با عنوان *Die chroniken der stadt Mekka* به سال ۱۸۵۸ م. در لایپزیک به چاپ رساند.^۲ او مقدمه‌ای در شرح حال و آثار ازرقی نوشت و به تفصیل از کتاب‌ها و نسخه‌هایی که در تصحیح خویش به کار گرفته، سخن گفت. این چاپ بارها از جمله در بیروت به سال

۱. برای نمونه نک: السیره النبویه، ج ۱، ص ۱۶۸.
 ۲. معجم المطبوعات، ج ۲، ص ۹۱۸؛ نک: التاریخ و المورخون، ص ۱۷.

ترجمه کرده و به سال ۱۳۶۸ش. در مؤسسه نشر بنیاد به چاپ سپرده است.

◀ منابع

اخبار مکه: الازرقی (م. ۲۴۸ق.)، به کوشش رشدی صالح، مکه، دار الثقافة، ۱۹۸۳م؛ الاعلام: الزرکلی (م. ۳۹۶ق.)، بیروت، دار العلم للملایین، ۱۹۹۷م؛ الاعلان بالتوبیخ: شمس الدین السخاوی (م. ۹۰۲ق.)، به کوشش فرانس روزنتال، بیروت، دار الکتب العلمیه؛ الانساب: عبدالکریم السمعانی (م. ۵۶۲ق.)، به کوشش عبدالله عمر، بیروت، دار الجنان، ۱۴۰۸ق؛ بحار الانوار: المجلسی (م. ۱۱۱۰ق.)، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق؛ البدایة و النهایة: ابن کثیر (م. ۷۷۴ق.)، به کوشش علی شیری، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۸ق؛ تاج العروس: الزبیدی (م. ۱۲۰۵ق.)، به کوشش علی شیری، بیروت، دار الفکر، ۱۴۱۴ق؛ تاریخ الادب العربی: کارل بروکلمان، ترجمه: عبدالحلیم نجار، قم، دار الکتب الاسلامی، ۱۴۲۹ق؛ تاریخ التراث العربی: فؤاد سزگین، ترجمه: فهمی، قم، مکتبة النجفی، ۱۴۱۲ق؛ التاریخ و المورخون: محمد الحبیب الهیله، مکه، مؤسسه الفرقان، ۱۹۹۴م؛ تاریخ نوشته‌های جغرافیایی در جهان اسلامی: ایگناتی یولیانوویچ کراچکوفسکی، تهران، شرکت علمی و فرهنگی، ۱۳۷۹ش؛ التعدیل و التجریح: سلمان بن خلف الباجی (م. ۴۷۴ق.)، به کوشش البزاز، مراکش، وزارة الاوقاف؛ تهذیب التهذیب: ابن حجر العسقلانی (م. ۸۵۲ق.)، بیروت، دار الفکر، ۱۴۰۴ق؛ تهذیب الکمال: المزی (م. ۷۴۲ق.)، به کوشش بشار عواد، بیروت، الرساله، ۱۴۱۵ق؛ الثقات: ابن حبان (م. ۳۵۴ق.)، به کوشش شرف الدین، هند،

۱۹۶۹م. و مکه به سال ۱۳۵۲ و ۱۳۵۷ق. افست گشت. تصحیح دیگر کتاب از رشدی صالح ملخص است. رشدی صالح کتاب را به سال ۱۳۵۸ق. با استفاده از سه نسخه خطی دیگر و نسخه چاپ لایپزیک بار دیگر تصحیح کرد و مقدمه‌ای درباره ازرقی و کتاب او و تصحیح و مستفاد آلمانی نوشت و توضیحات و پیوست‌هایی بر کتاب افزود و آن را با نام اخبار مکه و ماجاء فیها من الآثار در مکه مکرمه چاپ کرد. پیوست جلد نخست تصحیح شده به مباحثی می‌پردازد از قبیل بازسازی‌های کعبه پس از روزگار ازرقی، بت‌ها و بتخانه‌های روزگار جاهلیت، برخی قبایل و مناطق مرتبط با موضوع، لوح‌های کعبه، و فهرست‌های کتاب. (ج ۱، ص ۳۵۶-۴۳۷) مباحث پیوست جلد دوم تصحیح شده عبارتند از: تغییرها و ترمیم‌ها و توسعه‌های مسجدالحرام پس از روزگار نویسنده، برخی میقات‌ها و قنات‌ها که ازرقی یاد نکرده است، پاره‌ای آگاهی‌های دیگر، و فهرست‌های کتاب. (ج ۲، ص ۳۰۵-۳۹۲)

این نسخه از کتاب بارها چاپ شده و در ایران نیز، برای نمونه، انتشارات رضی در قم آن را افست کرده است. دکتر محمود مهدوی دامغانی تصحیح دوم کتاب را به زبان فارسی

اخبار مکه حسنی: کتابی در تاریخ مکه، نوشته زید بن هاشم حسنی (زنده در ۷۶ق.هـ)

این کتاب از آثار گمشده تاریخ مکه است^۱ و منابع تاریخی مکه بدان اشاره نکرده‌اند. گویا نخست بار فاسی (م. ۸۳۲ق.) بی آن که از مضمون دقیق کتاب آگاه باشد، از آن نام برده است. او تصریح کرده که خود، این کتاب را ندیده و از این رو نمی‌داند درباره رجال است یا تاریخ محلی مکه. ولی احتمال دوم را قوی‌تر دانسته است.^۲ سخاوی نیز بی هیچ توضیحی تنها اشاره کرده که زید بن هاشم، وزیر مدینه نبویه، کتابی در تاریخ مکه دارد.^۳ حاجی خلیفه به پیروی از فاسی، از این کتاب یاد کرده است.^۴ از نام دقیق کتاب نیز آگاهی در دست نیست و عنوان اخبار مکه را کتابشاسان و تاریخ‌نگاران هم‌روزگار ما بر آن نهاده‌اند.^۵

منابع

الاعلان بالتویب: شمس‌الدین السخاوی (م. ۹۰۲ق.)، به کوشش فرانس روزنتال، بیروت، دار الکتب العلمیه؛ شفاء الغرام: محمد الفاسی

وزارت معارف و شئون فرهنگی؛ الجرح و التعديل: ابن ابی حاتم الرازی (م. ۳۲۷ق.)، بیروت، دار الفکر، ۱۳۷۲ق؛ ذخیره المعاد: محمد باقر السبزواری (م. ۱۰۹۰ق.)، آل البيت (ع)؛ سبیل السلام: الکحلانی (م. ۱۱۸۲ق.)، مصر، مصطفی البابی، ۱۳۷۹ق؛ سیر اعلام النبلاء: الذهبی (م. ۷۴۸ق.)، به کوشش گروهی از محققان، بیروت، الرساله، ۱۴۱۳ق؛ السیره النبویه: ابن کثیر (م. ۷۷۴ق.)، به کوشش مصطفی عبدالواحد، بیروت، دار المعرفه، ۱۳۹۶ق؛ شفاء الغرام: محمد الفاسی (م. ۸۳۲ق.)، بیروت، دار الکتب العلمیه؛ العقد الثمین فی تاریخ البلد الامین: محمد الفاسی (م. ۸۳۲ق.)، به کوشش فؤاد سیر، بیروت، الرساله، ۱۴۰۶ق؛ الفهرست: ابن الندیم (م. ۴۳۸ق.)، تهران، مروی، ۱۳۹۳ق؛ کشف الظنون: حاجی خلیفه (م. ۱۰۶۷ق.)، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۳ق؛ مجله العرب (ماهنامه): ریاض، ۱۹۷۴م؛ المحلی بالآثار: ابن حزم الاندلسی (م. ۴۵۶ق.)، به کوشش احمد شاکر، بیروت، دار الفکر؛ معجم المؤلفین: عمر کتال، بیروت، دار احیاء التراث العربی - مکتبه المثنی؛ معجم المطبوعات العربیه: یوسف الیان سرکیس، قم، مکتبه النجفی، ۱۴۱۰ق؛ من لا یحضره الفقیه: الصدوق (م. ۳۸۱ق.)، به کوشش غفاری، قم، نشر اسلامی، ۱۴۰۴ق؛ هدیه العارفین: اسماعیل پاشا (م. ۱۳۳۹ق.)، بیروت، دار احیاء التراث العربی.

Die chroniken der stadMekka, Heinrich Ferdinand Wuestenfeld, II, Auszugeaus aLFakihi, lipzig, 1859.

ابراهیم احمدیان

۱. معجم المؤلفین، ج ۴، ص ۱۹۱.
۲. شفاء الغرام، ج ۱، ص ۱۷؛ العقد الثمین، ج ۱، ص ۹.
۳. الاعلان، ص ۲۸۱.
۴. کشف الظنون، ج ۱، ص ۳۰۶.
۵. برای نمونه نک: معجم ما الف عن مکه، ص ۹۹.